

Małgorzata Kurianowicz

Białystok

Realizacja jerów w cerkiewnosłowiańskich, ewangelicznych tekstach drukowanych*

Słowa kluczowe: jery, język cerkiewnosłowiański ruskiej redakcji, starodruki ewangeliczne

Przedmiotem niniejszej analizy porównawczej są zapisy półsamogłosek, zarejestrowanych w tekście wyekscerpowanych z dwóch cerkiewnosłowiańskich starodruków ewangelicznych. Poddane analizie zabytki powstały na przestrzeni 200 lat i należą do jednej, ruskiej redakcji. Pierwszy z nich to *Biblia Ostrogska*¹ 1581 r. (dalej: BO) z terenu państwa polsko-litewskiego [mikrofilm Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego 16235 na podstawie egzemplarza o sygn. 612.105] – jedno z najwcześniejszych drukowanych wydań wszystkich ksiąg Pisma Świętego, a drugi – synodalny *Ewangeliarz Jabłecznyński* 1771 r. (dalej: EJ), który wyszedł spod druku mnichów Kijowsko-Pieczerskiej Ławry, a znajdujący się obecnie w stauropigialnym Prawosławnym Klasztorze św. Onufrego w Jabłecznej (woj. lubelskie).

Zasadniczo w BO i EJ spotykamy się z typowym dla języka staroruskiego rozwojem jerów, tj. ich wokalizacją, gdy znajdowały się w pozycji silnej i redukcją, gdy stały w pozycji słabej (XII–XIII w.) [Moszyński, 219–220]. Oddzielną grupę stanowią formacje, w których pisownia jerów została zachowana czy to w śródgłosie, czy w wygłosie. Poniższy materiał egzemplifi-

* Niniejsza publikacja powstała ze środków MNiSW na naukę, w ramach grantu promotorskiego nr NN104 0577438 pt. *Biblia Ostrogska i XVIII-wieczna Ewangelia klasztoru w Jabłecznej – cerkiewnosłowiańskie zabytki redakcji ruskiej*.

¹ Historię powstania BO przedstawia m.in. Я. Д. Исаевич [Исаевич, 3–17], Е. Л. Немировский, [Немировский, 89–166].

kacyjny stanowi wybór półsamogłosek z odzwierciedlonym procesem wokalizacji lub zaniku w zależności od pozycji w wyrazie², a wyekscerpowanych z czterech tekstów ewangelicznych (Mt, Mk, Łk, J), por.:

*ѣ > \emptyset **солъ** (Mt 5:11), **собравъ** (Mt 2:4), **сотвори** (Mk 5:19), **соннице** (Mk 1:21), **востани** (Mt 9:6), **во старости** (Łk 1:36), **сынома** (Mt 20:20), **воплъ** (Mt 2:18), **домомъ** (Mt 24:45), **страхомъ** (Łk 2:9), **возми** (Mt 17:27);

*ѣ > ϵ **стеса** \Rightarrow **стези** (Łk 3:4), **весь** (Mt 2:3), **шєдъ** (Mt 2:8), **дєбрь** (Łk 3:5), **лицемъ** (Łk 1:76), **дверемъ** (Mk 1:33), **заповѣдемъ** (Mt 15:9), **темъ** (Mt 2:12), **врачемъ** \Rightarrow **врачємъ** (Łk 8:43), **праведенъ** (J 6:30), **вшєдъ** (Mk 11:15), **вѣнецъ** (J 19:2), **внѣшнеє** (Mt 23:26);

*ѣ > \emptyset **никтоже** (Mk 2:21), **мною** (Mt 4:10), **много** (Mk 1:45), **мнѣ** (Mk 8:34), **дци** (Mk 5:35), **притча** (Łk 8:4), **два** (J 4:40), **гдѣ** (J 1:39), **здравы** (Mt 15:30), **разбиваетъ** (Mk 9:18), **вшєдъ** (Mk 11:15), **вниде** (J 20:6);

*ѣ > \emptyset **что** (Mk 14:4), **пшеница** (Mt 13:29), **вышнаго** \Rightarrow **вышнагѡ** (Łk 1:32), **днесъ** (Łk 4:21), **все** (J 6:37), **всею** (Mk 12:30), **возми** (Mt 17:27), **мзды** (Mk 9:41), **праведна** (Łk 1:6), **слѣпца** \Rightarrow **слѣпца** (Mt 9:28).

Wokalizacja jerów w silnej pozycji cechuje język zarówno BO, jak i EJ. Wahania dotyczą zasadniczo wokalizacji **ѣ** > **о** w prefiksach **съ-**, **въ-**, **вѣз-**, **вѣс-**. W miejscu, gdzie w XVIII-wiecznym tekście liturgicznym zostało odzwierciedlone typowe dla języków ruskich zjawisko przejścia **ѣ** > **о**, język BO z dużą konsekwencją rejestruje archaiczne zapisy z półsamogłoskami tylnymi, przypominającymi o starej tradycji, nawiązując w ten sposób swoją pisownią do staro-cerkiewno-słowiańskich zabytków, por.: **сѣтворю** \Rightarrow **сѣтворю** (Mt 19:16), **сѣблазнимъ** \Rightarrow **соблазнимъ** (Mt 17:27), **сѣбраса** \Rightarrow **сѣбраса** (Mk 3:20), **вѣпросити** \Rightarrow **вопросити** (J 13:24), **вѣистиннѣ** \Rightarrow **воистиннѣ** (Mt 27:54), **вѣста** \Rightarrow **воста** (Łk 24:6), **вѣздаю** \Rightarrow **воздаю** (J 11:41), **вѣздвигнѣ** \Rightarrow **воздвигнѣ** (J 2:19), **вѣспріатъ** \Rightarrow **воспріатъ** (Łk 1:54), **вѣстокъ** \Rightarrow **восткъ** (Mt 2:1). Na uwagę zasługują formy staro-cerkiewno-słowiańskiego czasownika **сѣврѣшати**, których prefiks jako jedyny w EJ przybrał zarówno formę **со** (16 u., 81%), por.: **сѣврѣшихъ** \Rightarrow **соврѣшихъ** (J 17:4), **сѣврѣши** \Rightarrow **соврѣши** (Mt 11:1), **сѣврѣшенъ** \Rightarrow **соврѣшенъ** (Mt 5:48), **сѣврѣшен** \Rightarrow **соврѣшен** (Mt 19:21), jak i postać bezjerową (3 u., 19%), por.: **сѣврѣшєни** \Rightarrow **сврѣшєни** (J 17:23), **сѣврѣшилъ** \Rightarrow **сврѣшилъ** (Mt 21:16), **сѣврѣшаютьъ** \Rightarrow **сврѣшаютьъ** (Łk 8:14). Zjawisko opuszczenia jeru tylnego **ѣ** w prefiksie **сѣ** czasowników jest szeroko udokumentowane w wielu zabytkach staro-cerkiewno-słowiańskiego kanonu oraz w najstarszych staroruskich przekładach,

² Linia podwójną (==) zaznaczone zostały jery w pozycji silnej, a pojedynczą (—) – w pozycji słabej. W przypadku, gdy zapis leksemu jest różny w obu tekstach, materiał egzemplifikacyjny przytaczany jest w kolejności BO \Rightarrow EJ.

jednak zazwyczaj dotyczy ono derywatów werbalnych **сѣтворити** [Perczyńska, 58]. Pojawienie się w EJ zapisów z ominięciem jeru tylnego **ѣ** w prefiksie **сѣ** można potraktować jako nawiązanie do tradycji kanonu, ewentualnie, ze względu na niewielką frekwencję, jako redaktorskie przeoczenie.

Udokumentowane w XVI-wiecznej BO zapisy z wokalizacją jeru tylnego **ѣ** w prefiksach **сѣ-**, **вѣ-**, **вѣз-**, **вѣс-** > **со-**, **во-**, **воз-**, **вос-** stanowią bardzo nieliczną grupę, por.: **сотвори** (Mk 5:19), **создати** (Łk 14:28), **возмщении** (J 5:4), **возмѣтисѧ** (J 11:33), **возведѣ** (J 11:41), **возвѣжѣ** ⇒ **возвѣжѣ** (J 11:11), **воскресениѣ** (J 11:25). Konsekwentne odzwierciedlenie zjawiska przejścia **ѣ** > **о** w powyższych prefiksach rejestrują zabytki pochodzące dopiero z XVII w., w tym przedrukowany tekst BO – cerkiewnosłowiańska *Biblia Moskiewska* (1663 r.) [Булич, 140].

Analiza porównawcza wykazała, iż ewangeliczne teksty nie zachowują jednolitości w zapisie jerów w śródgłosowych grupach **bst*, **bn* oraz **nsk*, w których jer przedni **ѣ** oznaczał miękkość poprzedniej spółgłoski. Język BO rejestruje zarówno pisownię **nsk* (9 u. od 6 h.), jak i **nsk* (19 u. od 8 h.), podczas gdy EJ konsekwentnie odzwierciedla zapis **nsk* z twardym *n* charakterystycznym dla języka rosyjskiego, por.: **елинское** ⇒ **елинское** (J 7:35), **вавулоньскаго** ⇒ **вавулоньскаго** (Mt 1:17), **горѣ елеонскѣ** ⇒ **горѣ елеонскѣ** (J 8:1), **женскіи** ⇒ **женскій** (Mt 19:4), **сидоньска** ⇒ **сидоньска** (Łk 6:17) oraz **гадаринскѣю** (Łk 8:26), **самаранскѣ** (Łk 9:52), **гергесинскѣю** (Mt 8:28). Gdy porównamy statystyczne użycia tych grup w BO, to ilościową przewagę posiadają formacje z grupą **nsk* (68%). Jednak, gdy zestawimy liczbę haseł, to okaże się, iż grupę z palatalną spółgłoską *ń* rejestruje już tylko połowa wszystkich haseł (**nsk* – 43%, **nsk* – 57%). Jak wskazują badania przeprowadzone przez Z. Stiebera, miękkość spółgłoski *ń* w języku staroruskim była dobrze zachowana jeszcze w XIV w. Proces jej dyspalatalizacji zakończył się na początku w XVI w. [Stieber, 3–17]. Stąd wniosek, iż twarda grupa **nsk* w EJ i BO jest naturalnym odzwierciedleniem żywej wymowy, a udokumentowana konsekwencja zapisów w XVIII-wiecznym starodruku świadczy o ukształtowaniu się dla młodszych tekstów cerkiewnosłowiańskich ruskiej redakcji nowej ortograficznej normy.

Z kolei grupa **bn* w obu starodrukach bezwyjątkowo przybrała postać **ln* wskazującą na graficzne „stwardnienie” spółgłoski *l*, por.: **свѣтланикъ** (J 5:35), **вѣдланикъ** (Mk 9:3), **силныи** ⇒ **силный** (Łk 1:49), **оумывалницѣ** (J 13:5), **вигланица** (Mk 14:14), **кадилнаго** (Łk 1:11), **волна** (Mt 25:44), **доволно** (Łk 22:38), **селныхъ** (Mt 6:28), **скѣделниче** (Mt 27:7), **погибелныи** (J 17:12). Z. Stieber powód graficznego „stwardnienia” *l* w połączeniu **bn* upatruje w zmniejszonym stopniu palatalności *l* przed spółgłoskami

np. w grupie *lsk*, *lst*, *lc*, *lc̣*³, nawet tam, gdzie nie odbijało to rzeczywistej wymowy. С. Булич również jako przyczynę wskazuje zmniejszenie stopnia miękkości spółgłoski *l*:

палатальность *л'* казалась такой ничтожной звуковой разницей, что обозначение ее представлялось излишним [Булич, 138].

Natomiast w kwestii zapisu grupy **lbt* język obu tekstów wykazuje znaczące wahania (**lbt*, **lst*), przy czym frekwencja użyć z jerem przednim typu **lbt* w BO jest znacząco większa w porównaniu z tekstem EJ i wynosi odpowiednio 84% i 13% (w BO – 77 u. od 5 h. a w EJ – 10 u. od 4 h.), por.: **свѣдѣтельствовахъ** ⇒ **свидѣтель-ствовахъ** (Mt 24:14, J 1:34, J 21:24), **сѣдѣтельство** ⇒ **свидѣтел-ство** (Mk 1:44), **засвѣдѣтельствоѹеть** ⇒ **засвидете-льствоѹеть** (Łk 16:28), **свѣдѣтельство** ⇒ **свидѣтелство** (J 8:14), **обольстатѹ** ⇒ **уболастатѹ** (Mk 12:13), **начальствѹ** (Łk 20:20), **прельститѹ** (Mk 13:5), **льстит** ⇒ **льститѹ** (J 7:12), **льсти** ⇒ **лсти** (J 1:47), **льстець** ⇒ **лстець** (Mt 27:63).

Podsumowując, przeprowadzona analiza realizacji jerów w prasłow. grupach **lbt*, **lbn* oraz **nbsk* wykazała, że młodszy język EJ w większym stopniu, niż BO odzwierciedla tendencję do opuszczania w pisowni etymologicznego jeru miękkiego *ь* w pozycjach, gdzie często nie oddawało to rzeczywistej artykulacji.

Nieregulowana ortografia w oznaczaniu miękkości poprzedzającej spółgłoski jest też przyczyną pojawienia się w obu tekstach takich rozbieżnych zapisów, jak **болша** ⇒ **больша** (J 1:50), **вонже** ⇒ **вонъже** (J 5:28), **донъдеже** ⇒ **дондеже** (Mt 5:26), **донъдеже** ⇒ **дондеже** (J 9:4), **страстьми** ⇒ **страстми** (Mt 4:24).

Szczególnego omówienia wymaga użycie tzw. jerów wtórnych⁴. Pozycja, która sprzyjała ich zachowaniu w obu starodrukach – to wygłos. Język EJ nie dokumentuje ani jednego poświadczenia, w którym ta ortograficzna zasada nie byłaby utrzymana (nie uwzględniono tu formacji przenoszonych do następnego wiersza, por. niżej). Zgoła inaczej zapis jerów wygłosie zilustrowany został w tekście BO. Stosunkowo łatwa do zapamiętania norma w XVI-wiecznym starodruku posiada wiele odchyleń, por.: **Голомон** ⇒ **Голо-**

³ Na skutek częściowej, czysto fonetycznej depalatalizacji *l*, spółgłoska w pozycji *lsk* stała się mniej palatalna niż np. w wyrazie **поле**. Ta różnica między dwoma pozycyjnymi wariantami fonemu *l* została zaznaczona przez opuszczenie jeru przedniego *ь* przed *sk* [Stieber, 3–17].

⁴ O pojawieniu się jeru wtórnego decydowały trzy reguły ortograficzne: 1) każdy wyraz powinien być zakończony samogłoską, ewentualnie półsamogłoską (jerem), 2) samogłoska lub jer powinien zwińczać wiersz tekstu 3) prefiks powinien być oddzielony jerem od pozostałej części wyrazu [Friedelówna, 79; Воробьева, 42].

мѡнѣ (Mt 1:7), Зоровавел ⇒ Зоровавель (Mt 1:13), Исакк ⇒ Исаккъ (Mt 1:1), Азор ⇒ Азѡръ (Mt 1:14), потом же ⇒ потомъ же (J 13:5), в себѣ ⇒ въ себѣ (J 13:32), с нимъ ⇒ съ нимъ (Mk 5:24), из ⇒ изъ (J 20:9), ис ⇒ изъ (Mt 2:6), бес ⇒ безъ (Mk 4:34), к нему ⇒ къ нему (Mk 5:33), он ⇒ онъ (Mt 4:4), видев ⇒ видѣвъ (Mt 3:7, Łk 23:47). Zapisy z omińcieniem jeru wygłosowego, będące odzwierciedleniem żywych tendencji językowych, dotyczą różnych części mowy, w szczególności przyimków oraz zapożyczonych imion własnych. Opuszczenie półsamogłoski w BO jest przypadkowe i nie nosi znamion jakiegokolwiek reguły, co świadczy przede wszystkim o nieustabilizowanej ortografii.

W obu starodrukach nie została utrzymana ortograficzna zasada wymagająca w sytuacji przenoszenia wyrazu do nowego wiersza kończenia sylaby elementem wokalicznym, a więc przynajmniej jerem [Friedelówna, 107]. W BO przeważająca większość (86%) przenoszonych formacji zakończonych spółgłoską nie posiada jeru wtórnego, por.: мѡс-кыа (Mt 2:4), дон-деже (Mt 5:18), зем-ли (Łk 4:25), мѣс-та (Łk 13:8), сѡп-рѡгъ (Łk 14:19), ос-мыи (Łk 1:59), сил-ныи (Łk 1:49), ол-тарѡ (Łk 1:11); EJ: жит-ницы (Łk 12:18), древ-нихъ (Łk 9:19), одеж-дахъ (Łk 20:36), учис-тити (Mk 1:40), въ тем-ницѣ (Mk 6:17), веч-ный (J 4:14), возрадѡет-са (J 16:20). Język tekstów ewangelicznych BO poświadcza tylko cztery zapisy przypominające o istnieniu dawnej ortograficznej zasady, por.: BO: донъ-деже (Łk 13:8), наслѣдъ-ствѡю (Łk 18:18), претъ-кнеши (Mt 4:6), потъ-кнетса (J 11:10). Tekst EJ nie rejestruje ani jednego przykładu przenieszonego wyrazu z jerem wtórnym, co świadczy o zaniku w XVIII w. tej starej, ortograficznej normy.

Jeru wtórnego nie rejestrują również starodruki w położeniu między prefiksem a pozostałą częścią wyrazu (trzecia norma ortograficzna). Wszystkie zapisy dokumentują jego regularną redukcję, por.: въспрїатъ ⇒ воспрїатъ (Łk 1:54), възгласити ⇒ возгласити (Mk 10:49), изрече (Mt 14:7), разделиша ⇒ раздѣлиша (J 19:24), испытанте ⇒ испытайте (Mt 2:8), ѡтѡдѡ ⇒ ѡтѡдѡ (Mk 6:1).

Z przeprowadzonej analizy wynika, iż w zakresie zapisu samogłosek jero wych język BO i EJ wykazuje dużą zgodność z regułą rozwojową właściwą ruszczyźnie – wokalizacją, gdy znajdowały się one w pozycji silnej oraz zanikiem, gdy stały w pozycji słabej. Jednak pomimo przynależności obu tekstów do jednej, ruskiej redakcji piśmienniczej, ich realizacja nie zawsze pozostawała jednakowa – wahania dotyczą w szczególności prefiksów сѡ-, вѡ-, вѡз-, вѡс-, zapisu śródgłosowych grup **bst*, **bn* oraz **nbsk* oraz zapisu jerów wtórnych, będących odzwierciedleniem tendencji zachodzących w żywym języku.

Literatura

- Friedelówna T., 1974, *Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Moszyński L., 2006, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Perczyńska B., 2007, *Język najstarszych ruskich zabytków hagiograficznych. Fonetyka. Fleksja imienna i werbalna*, Lublin.
- Stieber Z., 1980, *Procesy pozycyjnego twardnienia spółgłosek palatalnych w historii języka rosyjskiego*, „Rocznik Slawistyczny” T. XL, cz. I, s. 3–17.
- Булич С., 1893, *Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке*, ч. 1, Санкт-Петербург.
- Воробьёва А. Г., 2008, *Учебник церковнославянского языка*, Москва.
- Исаевич Я. Д., 1990, *История издания Острожской библии*, [w:] *Острожская Библия. Сборник статей*, Москва, с. 3–17.
- Немировский Е. Л., 2005, *Острожская Библия*, [w:] *Федоровские чтения*, Москва, с. 89–166.

YERS IN CHURCH SLAVONIC PRINTED EVANGELICAL TEXTS

SUMMARY

The article deals with the problem of the yers reflected in two Church Slavonic printed Gospels: the first completed printed edition of the Church Slavonic Bible – *The Ostrog Bible* (1581) and the 18th century altar Gospel (1771) printed in Kiev Pechersk Lavra but kept in Orthodox monastery in Jabłeczna (south-east Poland).

The analysis has shown, that BO and EJ present some compatibility typical for the Ruthenian languages – yers strong position vocalization and weak position reduction. However, despite being part of one Ruthenian Recension, yers reflection in both texts was not always the same – the biggest differences were noticed in **сѣ-**, **вѣ-**, **вѣз-**, **вѣс-** prefixes, combinations such as **l̥st*, **l̥n*, **n̥sk* and secondary yers records.